

FAZEKAS CSABA

Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise

A történeti szakirodalomban köztudott, hogy az 1930-as évek nyilas és magyar nemzetiszocialista mozgalmi ideológiájukat a legtöbbször „hungarista” jelzővel illették, „hungarizmusnak” nevezték. Az is ismert, hogy a kifejezést Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspök használta először még az 1918-as őszirózsás forradalom előtt, s az ő tevékenysége nyomán honosodott meg a közéletben. Szálasi Ferenc tőle vette át az 1930-as évek közepén a mozgalmát meghatározó ideológia és a pártját megkülönböztető elnevezés, majd 1944 októberétől a nyilasok uralta magyar állam megjelölésére.¹ A korszakkal foglalkozó történeti munkák, illetve Prohászka-életrajzok egyöntetűen leszögezik, hogy a püspök által használt kifejezésnek semmi köze nincs a Szálasi-féle hungarizmushoz.² Egyetértek azzal a véleménnyel, hogy Prohászka és Szálasi hungarizmusa között

¹ Lásd SIPOS Péter: Egy politikai eszmerendszer kialakulása. In: CSIFFÁRY Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója, 1938–1940*. Budapest Főváros Levéltára – Filum, Budapest, 1997. 9–46., 44.; VÁGI Zoltán – Csósz László – KÁDÁR Gábor: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. US Holocaust Memorial Museum, Washington, 2013. (Documenting Life and Destruction. Holocaust Sources in Context.) 151.

² GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: SZABÓ Ferenc SJ (szerk.): *Prohászka ébresztése – I. Távlatok*, Budapest, 1996. 109–124., 122.; Uő: *Főpapok, főpásztorok, főrabbiak. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténelemből*. Pannonica, Budapest, 2004. 32.; SZABÓ Ferenc SJ.: *Prohászka Ottokár élete és műve*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 246.; PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris – MTA BTK TTI, Budapest, 2013. 120.

nincs közvetlen összefüggés, megfelelést keresni köztük tudománytalan, illetve értelmetlen dolog.³ Különösebben azzal sem kívánok foglalkozni, hogy e kapcsolatot sokan boncolgatták, mind az eszmei örökséget hangoztató szélsőjobboldal, mind pedig azok körében, akik a nyilasokkal szemben tartották követendőnek Prohászka Ottokár életművét. Ráadásul ez a vita az 1930–1940-es években politikai síkon ugyanúgy zajlott, mint napjaink szakmai, illetve közéleti diskurzusaiban. Érdeemes röviden megemlíteni, hogy Prohászka szellemi örökségének követését a nyilas szélsőjobboldal tudatosan vallotta a sajtóban, és 1939-től lépten-nyomon a parlamentben is⁴ míg a tőlük elhatárolódó konzervatív jobboldal hevesen tagadták ennek az eljárásnak a jogosságát. Hubay Kálmán a nyilasok 1939-es választási sikere kapcsán úgy nyilatkozott, hogy „a világraszóló nyilas győzelem Prohászka hungarizmusát viszi diadalra”; ezt többen cáfolni igyekeztek.⁵ Már korán megfogalmazódott olyan nézet, hogy „Prohászka volt az első nemzetiszocialista”, illetve, hogy hungarizmusát a harmincas évek fajvédelmét illetően előfutárnak tekintették. Az 1920-as években élesen antiszemita, fajvédő Lendvai István az 1930-as évek végén több cikkében is szembehelyezkedett Szálasi követőivel, még sajtóperbe is keveredett emiatt.⁶ A nyilasok sajtója mind a második világháború

³ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest, 2012. 73. Szálasi Ferenc hungarizmusának tartalmáról legutóbb részletesen: KARSAI László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, 2012. (Kézirat. Akadémiai doktori disszertáció.); illetve PAKSA Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa, Budapest, 2013. (Ez úton köszönöm Karsai Lászlónak a témára vonatkozó észrevételeit is.)

⁴ KARSAI László: Görények a tyúkólban. Prohászka Ottokár szélsőjobb recepciója, 1927–1944. Élet és Irodalom, 2009. április 30. 7.; GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1991. 497. KARSAI László: Reflektor a sötétbe II. – A későbbi „nemzetvezető” naplója. *ArchívNet*, 2012/4. Online: www.archivnet.hu – 2014. november.

⁵ Prohászka és a Hungaristák. *Nógrádi Hírlap*, 1939. június 25. 1. (A cikk átvétel a *Magyar Sion* c. egyházi lapból.) Korábban TOBLER János: Szálasi úr, mi nem lelkesedünk a gúzsbakötött Egyházért. *Pápa és Vidéke*, 1938. május 15. 1.

⁶ Nomád levele a „fejlett techniká”-ról. *Magyar Nemzet*, 1940. január 25. 4.; Nomád levele Prohászka jobboldaliságáról. Uo., 1940. március 30. 4.; Nomád levele a fejlett technikáról. Uo., 1940. szeptember 3. 5–6.; Nomád levele

előtt, mind azt követően folyamatosan közölt öngazolást kereső Prohászka-cikkeket és méltatásokat a „hungarizmus” kifejezés használatának jogosságával kapcsolatosan.⁷ E vita részleteire nem térhetek ki, csak megjegyzem: 1. Értelmetlen a „mit szolt volna Prohászka a nyilasokhoz?” típusú kérdésfeltevés, az arra adott pozitív és negatív tartalmú válaszlehetőségekkel egyaránt. Már csak azért is, mert a nácik németországi hatalomra jutása új helyzetet teremtett az 1920-as évekhez képest. 2. Az 1920-as évek szélsőjobboldali radikálisai („ébredők”, fajvédők) később a legkülönbözőbb módon viszonyultak Szálasi hungarista mozgalmához.

Voltak, akik élesen szembefordultak a nácikkal és a nyilasokkal: a legismertebb Bajcsy-Zsilinszky Endre, de felidézhető a korábban említett Lendvai István példája, megemlíthető Budaváry László neve is. Ugyanakkor voltak, akiknek az útja a korai fajvédelemtől eljutott a 30-as évek szélsőjobboldalához (pl. Anka János, Milotay István), a nyilas mozgalomig, sőt akár 1944–1945-ben a hungarista állam szolgálatáig, például: Hubay Kálmán, Borbély-Maczkó Emil, Alföldi Géza stb. esetében.⁸

Úgy vélem, a „hungarizmus” terminusának genezise önmagában, a következményektől függetlenül is érdekes probléma, s a Prohászka halálát követően megfogalmazódott áthallások, mintakövetések és cáfolatok nem teszik feleslegessé (épp ellen-

Prohászkaról és a nyilaskeresztről. Uo., 1940. november 17. 12. Lásd még: Az országház pincéjétől az Andrássy út 60.-ig. Új Fehérvár, 1940. január 22. 1.; BEJCY Gyula: Prohászka meg a nyilaskereszt. Uo., 1940. november 15. 1.

⁷ *Esztergom és Vidéke*, 1932. július 31. 1. (Meskó Zoltán, Hitler egyik első magyar követője valóságban Prohászka-rajongó volt.); PAKSY Zoltán: A nyilaskeresztes mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1935 között. In: PAKSY Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 106–167., 125.; F. PAPP Zoltán: Prohászka Ottokár hungarizmusa. *A Cél*, 1936. 12. sz. 376–387. Lásd még CZIRÓK András: A celldömölki Holocaust története a helyi sajtó és visszaemlékezések tükrében. *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*, 2003/2. 76–93., 79.; PAKSY Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1932–1935*. Gondolat, Budapest, 2013. 211. Az emigrációra TÓTH Tibor: *A hungarista mozgalom emigrációtörténete. Az „Út és cél” és a „Hungarista tájékoztató” című sajtótermékek tükrében*. Multiplex Media – DUP, Debrecen, 2008. 152–153.

⁸ A fajvédőket és a nyilasokat összemosó szemlélet tarthatatlanságáról lásd GYURGYÁK János: I. m. 14., az egyes pályaképekről: uo. 131–184.

kezőleg!) annak vizsgálatát, hogy mit értett e fogalmon maga a nagy hatású püspök, illetve hogyan értelmezték abban az időszakban, amikor még élt, sőt, aktív közéleti tevékenységet is folytatott. Alábbiakban a „prohászkaizmus” meghatározása mellett arra is keresem a választ, milyen volt a kapcsolata az általa alkotott kifejezés egykorú recepciójával.⁹

A hungarizmus mint a nacionalizmus megújításának kísérlete

A „hungarizmus” kifejezés forrásvidéke egyértelműen összefügg az első világháború végén megerősödő zsidóellenességgel. Kétségtelen, hogy az akkoriban „radikalizálódó antiszemita közhangulat magával ragadta Prohászkaot is”.¹⁰ 1918 tavaszától egyre erőteljesebben fogalmazott meg zsidóellenes nézeteit, melyek népszerűvé váltak a háborús pszichózistól sújtott országban, s új, radikális irányt adtak a jobboldali politizálásnak.¹¹ (Vagyis nemcsak az antiszemitizmus hatott a püspökre, hanem az ő közéleti fellépése is rendkívül mozgósító erejűnek bizonyult.) A zsidókérdés tematizálása pillanatok alatt az egyik legismertebb és legnépszerűbb közéleti személyiséggé avatta a püspököt, aki minden bizonnyal az ebben az időszakban szerzett ismertsége folytán lett a Horthy-rendszer első éveiben a „keresztény-nemzeti” ideológia megkérdőjelezhetetlen „prófétája”, emblematisztikus vezető személyisége. A témában megjelent

⁹ Megjegyzem, hogy a „hungarizmus” nyelvészeti, illetve kulturális antropológiai értelemben is használatos volt. Előbbi értelemben mint a magyaros nyelvhasználat jellemzője, de „hungarizmuson” értették egyes nemzetiségeknek a történelmi Magyarországhoz való ragaszkodását is. (*Budapesti Hírlap*, 1925. február 18. 9. Vö. *A magyar nyelv értelmező szótára*. III. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 380.) A Hungária Magyar Technikusok Egyesülete nevű diákszervezet tagjait gyakran hívták „hungaristáknak”. (*Budapesti Hírlap*, 1926. március 2. 3.) A magyar állam érdekeinek védelmét Prohászka előtt is illették ezzel a jelzővel. (GÁSPÁR Pál: *A gazdasági hungarizmus*. *Esztergom*, 1915. május 23. 2.)

¹⁰ PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. 11.

¹¹ A folyamat bemutatására, Prohászka tevékenységére és vezető szerepére részletesen lásd BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszárkban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 230., 234–238.

sajtcikkeket, Prohászka kezdeményező, illetve meghatározó szerepét, az antiszemita nézetek gyors terjedését a szakirodalom már körültekintően bemutatta;¹² az alábbiakban csak röviden utalok a „hungarizmus” fogalom születését megelőző néhány hónapos folyamatra.

Prohászka első nagy visszhangot kiváltó cikke 1918 májusában jelent meg.¹³ Ebben a „katolikus ifjúságért” való aggodalmát arra a népszerű antiszemita tézisre építette, miszerint a háborús frontokon sokkal több keresztény fiatal szolgált, illetve halt hősi halált, miközben a zsidóság kivonta magát a honvédelemből, sőt a frontszolgálatot teljesítő keresztények helyét az egyetemek padjaiban zsidók foglalták el. (Ez lett a *numerus clausus*hoz vezető érvelés kiindulópontja is.) A cikket a baloldali és a liberális lapok (*Népszava*, *Világ*, *Pesti Napló*) megütközéssel utasították vissza, az antiszemita agitációt általában káros dolognak tartották, és csodálkozásuknak adtak hangot, hogy éppen a korábban modernistaként ismert Prohászka jön elő ilyesmivel. A szerveződő „keresztény” jobboldal lapjai viszont cikkek sorozatában ünnepelték a püspök „szókimondását”. Maga Prohászka előbb egy sajtócikkben, majd a választójogi reform kapcsán a főrendi házban elmondott beszédében visszautasította az antiszemitizmus vádját,¹⁴ ugyanakkor határozottan fenntartotta a zsidósággal kapcsolatos állításait. Megerősítette a katonai szolgálatot tudatosan kijátszó zsidósággal, a „térfoglalással” kapcsolatos téziseit. A sajtótámadások nyomán hangja is hatá-

¹² Lásd PAKSY Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Magyar Történelmi Társulat – ÁBTL, Pécs–Budapest, 2013. 285–297.; PAKSY Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1932–1935*. 19–20.

¹³ PROHÁSZKA Ottokár: *Pro iuventute catholica. Alkotmány*, 1918. május 26. 1.; PROHÁSZKA Ottokár: *Iránytű*. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Szent István Társulat, Budapest, 1929. (*Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái*, a továbbiakban: POÖM. XXII.) 184–186.

¹⁴ PROHÁSZKA Ottokár: *Pro re christiana. Alkotmány*, 1918. június 30. 1. (POÖM. XXII. 186–188.); Uő: *Az általános választójogról*. (1918. július 31.) In: PROHÁSZKA Ottokár: *Élet igéi. Beszédek*. Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Szent István Társulat, Budapest, 1927. (*Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái*, XIII.) 309–317.

rozottabbá, erőteljesebbé vált, a zsidóság megkülönböztetésével kapcsolatos meggyőződése erősödött. Az antiszemitizmus vádját Prohászka egyrészt utasította vissza, hogy elismerte egyes zsidók pozitív tulajdonságait, másrészt megfogalmazta a jó zsidó – rossz zsidó közötti különbségtételt. E két elem később is többször felbukkan az antiszemita címkétől való elhatárolódások során. Ugyanakkor ezekben az 1918. nyári megnyilatkozásaiban Prohászka nem hagyott kétséget afelől, hogy csak a dehonesztáló minősítés ellen tiltakozott, valójában továbbra is a zsidók kollektív megkülönböztetésére és velük szemben a keresztény magyar társadalom mozgósítására helyezte a hangsúlyt. A jobboldali közvélemény számára például az antiszemitizmus deklaratív tagadásánál sokkal vonzóbbak voltak az olyan egyidejű kijelentések, mint például: „Nem akarom az én magyar népemet feláldozni más hatalmas fajtának és annak erőszakban, vagy pedig intelligenciában túltengő erejének.” Vagy: „Vigyáznunk kell nekünk, nehogy az antiszemitizmus vádjától félve behunyjuk szemünket nemzeti veszedelmek elől.”

Az egyre élesebb sajtópolémia során Vázsonyi Vilmos (1868–1926) volt igazságügy-miniszter sokatmondó *Elég volt!* című cikkében utasította vissza a Prohászka-tól származó, illetve az ő útmutatására növekvő zsidóellenes hisztériát. A kritikák, illetve a bátorítások együttes hatására a püspök a korábbiaknál is jelentősebb hatású cikkben foglalta össze a zsidósággal kapcsolatos gondolatait.¹⁵ Szempontunkból ez azért különösen érdekes, mert Prohászka itt használta tudomásom szerint először nyilvánosan a „hungarizmus” kifejezést. Prohászka keményen visszautasította, hogy bárki is gerjesztené a zsidóellenességet, a terjedő antiszemitizmust mint a magyar nép természetes reakcióját írta le (vagyis lényegében a zsidókat tette érte felelőssé). A püspök szerint azért merülhetett fel vele és követőivel kapcsolatosan az antiszemitizmus vádja, mert meg akarták akadályozni „a keresztény társadalom letörését”, „Magyarország elzsidósodását”, és mert meg akarták nyerni „a jóakarátú s nemzeti érzésű zsidóságot a nemzeti, keresztény társadalommal való ösz-

¹⁵ PROHÁSZKA Ottokár: *Elég volt-e? Alkotmány*, 1918. szeptember 11. 1–2. (POÖM. XXII. 189–194.)

szeforrásra”. A zsidóság egyértelműen veszélyt jelent a magyarságra – állapította meg Prohászka –, így az ő programja nem más, mint a nagy veszedelemmel („végpusztulással”) fenyegetett „öntudatos faj” reakciója. Részletesen idézte a Magyarországot fokozatosan „Zsidóországgá” változtató, a keresztény középosztály kiszorulását alátámasztó statisztikai adatokat (például a felsőoktatásban és bizonyos foglalkozási ágakban), s felvázolta annak rémképét, hogy a lakosság 5%-a (vagyis a zsidóság) „ellepje a magyar nemzet testét, hogy lefoglalja a hatalmat, hogy az alkossa az intelligenciát, az vegye kézbe a kormányt”. Prohászka tagadta, hogy ezek a nézetei antiszemiták lennének. Így fogalmazott: „Antiszemitizmus-e, hogy ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg hegemóniáját? Ez nem antiszemitizmus, hanem ez hungarizmus, ez nem hajsza, nem felekezeti széthúzás, ... hanem ez nemzeti önvédelem.”

Hungarizmus-fogalmának megalapozásakor a püspök szavaiból az alábbiak emelhetők ki: 1. A hungarizmus alapján a zsidóellenességgel összefüggésben létrejött fogalom, s a „zsidókérdés” kezdettől fogva központi, meghatározó eleme. 2. A fogalommal jelölt politikai tevékenységet válaszreakciónak tekintette a zsidóság, úgymond, szervezett magyarelles hatalmi törekvéseire, a keresztényeket kiszorító magatartására. 3. Visszautasítja az „antiszemita” minősítést. 4. A hungarizmust oly módon próbálta pozitív színben feltüntetni, hogy elsősorban „nemzeti önvédelemként” határozta meg. (Kiegészítve azt új társadalomszervezési elképzelésekkel.) Prohászka zsidóellenességéről, hungarizmusának pozitív vagy negatív besorolásáról egykorúan, illetve azóta is rendszeresen két álláspont feszül egymásnak: egy állító és egy mentegető vélemény.¹⁶ Ezzel kap-

¹⁶ A püspök életművével szimpatizálók terjedelmes tanulmányokban tagadták antiszemitizmusát. Lásd BARLAY Ö. Szabolcs: *Hítvédelem és hazaszereget, avagy antiszemita volt-e Prohászka?* Prohászka Kör, Székesfehérvár, 2003. (Írások Prohászka körül, 2.); ORVOS Levente: *Prohászka Ottokár és a zsidókérdés*. In: MOZESSY Gergely: *Prohászka Ottokár – Püspök az emberért*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár–Budapest, 2006. 135–220. Ellentétes álláspont: GÁRDONYI Máté: *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeben*. In: MOLNÁR

csolatban megjegyzem, hogy egy politikai álláspont tartalmának megítélésékor fontos, de nem elegendő az önmeghatározás. Vagyis annak, hogy Prohászka többször is kijelentette, miszerint ő nem antiszemita, lehettek más motivációi is. Álláspontom szerint ez a deklaráció kizárólag taktikai szempontokkal magyarázható, csak azért utasította vissza a címkét, mert politikai programját nem akarta negatív hatású megnevezéssel előlátni. Ugyanez a helyzet a „nemzeti önvédelem” koncepciójával. Prohászka megnyilatkozásaiból ugyanis világosan kitűnik, hogy nem védekező, hanem a zsidóság egyenjogúságával szemben megfogalmazott támadó pozíció felvételéről volt szó. (Amit ő a zsidóság magyarsággal szembeni „támadásának” minősített, az nem más, mint a hazai társadalomtörténeti folyamatok tudatos összeesküvésként, szervezett akcióként való beállítása.) A keresztény magyarság „önvédelmének” koncepcióját továbbá az is leleplezte, hogy szó sem volt a történelmi Magyarország más nemzetiségeiről, a magyar anyanyelvi közösség védelméről, a nemzeti veszélyt kizárólag a zsidóságban jelölte meg. (Nem mellékes továbbá, hogy a közélet befogadó közege egyértelműen zsidóellenes, antiszemita programként értékelte Prohászka szavait.) A „hungarizmus” meghirdetésekor érdemes megjegyezni, hogy voltaképpen a magyar nacionalizmus átalakulásának, radikális megújításának kezdeményezéséről volt szó. Ennek két fontos vonatkozása szembetűnő: egyrészt a nemzeti önmeghatározás szinte teljes egészében vallási (átfogóan keresztény – vagyis nem katolikus vagy protestáns) alapon történik, másrészt a magyar dominancia megőrzését nem más etnikumokkal, hanem egy „fajként” leírt felekezettel, az annak tulajdonított szellemiséggel szemben definiálja, miközben használja az

Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005. 193–204. – Megemlítem még Mózesy Gergellyel Prohászka Ottokár zsidóellenességéről címmel írott vitacikkeinket az *Egyháztörténeti Szemle* 2008. évi 4. számában, illetve a máig egyik legtöbbet használt életrajz vonatkozó részeit: GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Gondolat, Budapest, 1994. 161–162., 196–197.

etnikai diskurzus más vonatkozásokban alkalmazott elemeit.¹⁷ (Például a „térfoglalást”, az „összeesküvést” stb.)

Az *Elég volt-e?* cikk körül kibontakozott sajtóvitában megjelent „hungarizmus” kifejezés a jobboldalon nagyon népszerű lett. Jellemző, hogy méltatójának¹⁸ egyik első mondata így szólt: „A magyarországi zsidók felettébb idegesek.” Majd Prohászka nyomán azt fejtegette, hogy a zsidók egységes tömbje azt hitte: büntetlenül folytathatja a 19. század második felében megkezdett, majd a háború alatt „orgiává fejlődött” nemzetellenes tevékenységét. A „kiuzsorázott, vérző keresztény magyarság” háború utáni feladatai között első helyre a hungarizmus gyakorlati megvalósítását, vagyis a zsidóság visszaszorítását állította, és lelkesen ünnepelte Prohászka „leleplezését”, útmutatását.

Prohászka Ottokár hungarizmus-definíciója

A közvéleménybe bedobott és gyorsan népszerűvé vált „hungarizmus” jelszó tartalmát Prohászka egy, az *Alkotmány*nak adott interjúban fejtette ki részletesebben.¹⁹ A riportot Anka János (1883–1944?) újságíró, szerkesztő vezette be, kifejtve, hogy lényegében két háború zajlik: a népnek nemcsak a frontokon kell helytállnia, hanem a hátszágban is, az „országfenntartó magyarságnak destruktív gazdasági hatalommal kell küzdenie”. Ez utóbbi küzdelem tétjét úgy jellemezte, hogy már az ország keresztény jellege is veszélybe került. Prohászka személyében azt a központi figurát jelölte meg, akinek a cikkei erre a veszedelemre ráirányították a figyelmet, felráztak és öntudatra éb-

¹⁷ Ez úton köszönöm meg Egry Gábornak a témára vonatkozó értékes megjegyzéseit.

¹⁸ Hungarizmus. *Élet*, 1918. szeptember 22. 885.

¹⁹ A hungarizmus programja. Beszélgetés Prohászka püspökkel. *Alkotmány*, 1918. szeptember 24. 1. A programcikket más jobboldali sajtótermékek is átvették, pl. *Féjérmegyei Napló*, 1918. szeptember 29. 1.; TURI Béla: Prohászka Ottokár politikája. In: BRISITS Frigyes (szerk.): *Prohászka. Tanulmányok*. Szociális Missziótársulat, Budapest, 1927. 159–179., 174.; GERGELY Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia. (1919–1944) *Társadalmi Szemle*, 1986. 2. sz. 81–93., 84. Röviden ismertette: GALÁNTAI József: Magyarország az első világháborúban. In: HANÁK Péter (szerk.) *Magyarország története, 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 533–593., 579.

resztettek, minek nyomán a nép lelkében addig „öntudatlanul hullámzó” gondolatokat egységes értelmezési keretbe lehetett foglalni. Prohászka nemcsak diagnosztizálta a nemzetre leselkedő veszélyt – fogalmazott az újságíró –, hanem jól érthető „munkaprogramot” is kínált a magyarságnak, melyet a „hungarizmus” eszmerendszerében foglalt össze, passzív védekezés helyett az aktivitásra helyezve a hangsúlyt. Az *Elég volt-e?* cikk hatása jóval nagyobbnak bizonyult egyszerű „sajtólármánál”, a hungarizmus új jelszavában a keresztény magyarság megmentésének programját látta. A hungarizmus felbátorította a közvéleményt, „már a katolikus táboron belül is megmozgatta a lelkeket”, főleg azokét, akik addig félték az „antiszemitizmus koholt vádjától”.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a hungarizmus elsősorban a zsidóellenesség révén tudta a politikai közvéleményt tematizálni. Prohászka ugyanakkor részletesen kifejtette, hogy ez számára nagyon fontos, de csak kiindulópont. Célja gyakorlati és komplex társadalompolitikai program kialakítása. A hungarizmus alapvetését ugyanakkor ő is a zsidóellenességben jelölte meg. Mint mondta, a sajtótámadások, a végletesen elfogult zsidóktól érkező fenyegetések nem kedvetlenítették el, épp ellenkezőleg, motiválóan hatottak rá. Majd újra leszögezte: a magyar társadalom állapotának lényegét mint két teljes mértékben eltérő faj, a zsidóság és a magyarság antagonisztikus küzdelmét vizionálta. („A véleményem az, hogy a zsidó, ha be nem olvad, mindig bomlasztó erejű, külön faj marad.”) A zsidókérdés megoldását kizárólag a teljes asszimilációban látta. Erőteljes alapvetését csak azzal a megjegyzéssel árnyalta, hogy elismerte a zsidók – közelebről meg nem nevezett – „értékes tulajdonságait”, hozzátéve, hogy e jellemzők csak a „keresztény magyarság életérdekeivel harmóniában érvényesülhetnek”. Szavaiból egyértelmű, hogy egyedül a zsidók keresztény hitre térésével és a keresztény egyházakba (ezáltal a magyar nemzeti közösségbe) való betagozásával tartotta elképzelhetőnek a probléma megoldását.

A következő pontból kiderül, hogy a hungarizmust nem egyszerű ideológiaként, hanem egyúttal jól szervezett mozgalomként is definiálta, melyben a hangsúlyt a parlamenti intéz-

ményrendszer (nyilván: politikai pártok, parlamenti többség által hozandó törvények) helyett társadalmi, valóságos népmozgalom szervezésére helyezte. („A hungarizmus alatt a keresztény magyarság védelmének, szervezésének munkáját értem. Nem gondolok semmiféle parlamenti felvonulásra, hanem kulturális és gazdasági akciót sürgetek.” A mozgalom céljainak támogatása a törvényhozás útján kívánatos, de nem a legfontosabb.) A társadalom újjászervezésének neuralgikus pontja a vidék magyar népének apátiája, a magyarságot fel kell rázni és mozgósítani. Prohászka szemében a hungarizmus társadalmi bázisa egyértelműen a falvak magyar keresztény társadalma (nyilván szembeállítva a szociáldemokraták által szervezett ipari munkássággal illetve az erkölcsstelen városi kultúra jelenségeivel). Két társadalmi csoportot nevesített, melyeknek gondjait a legégetőbbnek tartotta. Itt az egyik feladat a középosztály megerősítése, anyagi biztonságának megteremtése, a másik pedig a jövő nemzedékének, a keresztény magyar ifjúságnak a pozicionálása. („Ez a kérdések kérdése. A hungarizmust itt kell kezdeni.”) Ezt a két elemet egyébként 1919 utáni politikai szerepvállalásában is mindig az elsőrendű feladatok között emlegette, már csak azért is, mert mind a kettő a zsidósággal szemben fogalmazódott meg: azt, hogy a földművelő keresztény magyarságot felemeljék az „elzsidósodott” középosztályba, ugyanúgy alapfeladatnak tekintette, mint a – *numerus clausus* révén – a felsőoktatásban a keresztény fiatalok arányának növelését, a zsidók arányának csökkentését.

Prohászka a hungarista mozgalom szervezésének három közvetlen gyakorlati lépését fogalmazta meg: 1. „Fajegészségügyi rendezése”, amelyen nemcsak a vidék egészségügyi ellátórendszerének fejlesztését (a falvak orvosokkal való ellátását) értette, hanem az erkölcsi nevelést is, tekintettel a nemi betegségek aggasztó terjedésére. 2. Erőteljes, országos propagandatevékenység, melyet akkor elsősorban a Társadalmi Múzeum²⁰

²⁰ A Társadalmi (1919-től: Népegészségügyi) Múzeumot 1901-ben a kereskedelemügyi miniszter alapította azzal a céllal, hogy az egészséges életmóddal, higiéniaiával, betegségmegelőzéssel, gyermekvédelemmel, alkoholizmussal, baleset-megelőzéssel stb. kapcsolatos információkat közérthető formában el-

által nyújtott „eszmellátásban”, továbbá az aktivizálódó pap-ság „szociális missziójában” jelölt meg. 3. Birtokreform, amely Prohászka szemében a háború által nyilvánvalóan megérlelt és a jövő kulcskérdéseként aposztrofált lépés volt. („A háborút követő új korszakot ezzel vezetjük be.”) Mindehhez hozzátette, hogy a stabil mezőgazdaság adja a magyarság valódi erejét, mondván: „A hungarizmusnak is a földben van a gyökere.”

Az interjú zárógondolata a hungarizmussal szemben felvethető vád elhárítása volt, vagyis a püspök kijelentette, hogy ez az ideológia nem mások gyűlöletére, hanem a legtisztább szeretetre épül. Az újságíró is lelkenedezve rögzítette konklúzióját, miszerint „a szeretet apostola hirdeti a hungarizmus igéit”.

Az első reakciók

A fogalom fogadtatására és értelmezésére jó példa az a vezércikk, amely Győr megye hivatalos – Prohászkat a sajtótámadásokkal szemben messzemenően támogató – határozatát kommentálta.²¹ Elsősorban a „néma közvélemény hangos közvéleménnyé” alakulását, a püspök kezdeményező, iránymutató szerepét méltatta: „A Prohászka által felröppentett hungarizmus csodálatraméltó gyorsasággal ejtette meg a lelkiismereteket.” „A magyar közvélemény ezer háborús gondja és aggodalma közepett felocsúdva a magyar nyelvű sajtó okozta kábulatból magára eszmélt, s a Prohászka hungarizmusában végre talán egyetlen frontra tudja kényszeríteni azokat, akik ma még történetileg tudnak gondolkodni.” Gyorsan hozzá is tette, hogy a hungarizmust új szemléletű politikai mozgalomként értelmezi, mely „nem akarja egyetlen rozsdás fegyverét sem használni a régi romantikus antiszemitizmusnak”, a „zsidó szellem” visszaszorítását, a teljes asszimilációt szorgalmazta.

Prohászka 1918 októberében a jobboldali körökben talán a legnépszerűbb közéleti személyiség lett. Épp ekkor töltötte

juttassa a nép minél szélesebb tömegeihez. A jórészt ingyenesen látogatható tárlatokon gyakorlati bemutatók, előadások, filmvetítések követték egymást. (A múzeum a második világháborúban megsemmisült.)

²¹ A győri üdvözet. *Alkotmány*, 1918. szeptember 26. 1–2.

be 60. életévét. A születésnapját ünneplő laudációk között jellemzőek a keresztény-nemzeti Magyarország másik kiemelkedő teoretikusának, a jezsuita „sajtóapostol” Bangha Bélának (1880–1940) a szavai. Bangha a metafizikai magasságokba emelkedő Prohászka pályafutásának aktuális szakaszáról úgy vélekedett, hogy a főpap visszatért a leginkább aktuális társadalmi és politikai problémák megoldásához: „megsanyargatott, kiuzsorázott, félrevezetett nemzetének kesergése visszavonta őt a felhőkből... a keresztény magyarság élére. Mert ő a mi vezérünk. Ő hirdeti a létharcot, annak a hungarizmusnak és krisztianizmusnak nevében, amelyet ellenfeleink számításból antiszemitizmusnak szeretnének lefokozni.”²²

Prohászka politikai nézetei a Horthy-rendszer formálódása korában

Prohászka 1918. október végétől – mintegy hátat fordítva addigi közéleti állásfoglalásainak – lelkesen üdvözölte az őszirózsás forradalmat. A Tanácsköztársaság egyházakat elnyomó rendszere idején a kiútkeresés, a nemzeti öntudat megőrzésének, átmentésének gondolata foglalkoztatta. Ebben az időben „hungarizmusának” nyilvános emlegetéséről nincs tudomásunk.

Az 1919 augusztusától rendkívüli aktivitással politizáló püspök a „keresztény-nemzeti” ideológia alapvetése közben újra teljes nyíltsággal képviselte azokat a zsidóellenes nézeteket, amelyeket 1918-ban megfogalmazott, majd kényszerűen felfüggesztett. Sőt, a forradalmak (Prohászka gyakori interpretációja szerint: magyarellenes zsidó lázadások) csak megerősítették illetve újabb önigazoló érveléssel egészítették ki megnyilatkozásait. Egy interjújában²³ nem említette ugyan a „hungarizmus” kifejezést, de kijelentette, hogy a zsidókérdés az ország „legégetőbb kérdése”, a proletárdiktatúra pedig „egy faj uralmi törekvésének” megnyilvánulása volt. A zsidókkal szembeni magyar

²² *Magyar Nő*, 1918. október 12. (Prohászka-különszám) 1. Vö. még: Hungarizmus. Élet, 1918. október 27. 1013.

²³ Prohászka Ottokár a felebaráti szeretetről, nemzetvédelemről és a sajtóról. Új Nemzedék, 1919. október 12. 3. (Komáromi János riportja)

nemzeti önvédelem programjának megfogalmazása pontosan megfelelt a korábban általa hungarizmusként definiált gondolatnak. A Székesfehérvárra bevonuló Nemzeti Hadsereget üdvözlő beszédében mindezt megerősítette: „Az utolsó évtizedek antihungarikus fejlődése... meghamisította a magyarságot és internacionális elemekkel megalkudott. Ez nem kell többé. De kell a nemzeti. A tisztikarban nemzeti lélek kell. Nem kellenek Kunok, akik Khónokból lettek, nem kell az a világnézet, mely orosz zsidó koponyák vérbajos agyváladéka.”²⁴ A „keresztény” jobboldal számára nem is volt kétséges a prohászka hungarizmus élesen kirekesztő, zsidóellenes tartalmának újrafogalmazása. Ennek kapcsán olvashatjuk a következőt: „Prohászka emlékezetes jelszavát, a hungarizmust eleveníti fel emlékeztünkben a magyar fajiség megmentésének mindennap felvetődő gondolata... Minden nemzetnek önmagával szemben való kötelessége, hogy a reánézve fajilag káros elemeket eliminálja. ... Mi lesz a magyarság jövője, ha azokra a helyekre, melyek a jövő vezéreibereit hivatottak nevelni, valódi magyar ifjaknak bejutni nem lehet?”²⁵ Ugyanilyen értelemben visszhangozták Prohászka gondolatait – miszerint a zsidóellenes intézkedések követelése „nem antiszemitizmus, hanem hungarizmus” – az 1919. december 3-i protestáns nagygyűlés szónokai, köztük a katolikus Haller István (1880–1964) vallás- és közoktatásügyi miniszter.²⁶ (Érdemes megemlíteni, hogy Haller később a *numerus clausus* törvény betervezője és aktív propagálója lett, az Ébredő Magyarok Egyesületébe is belépett.) Maga Prohászka 1919 végén elemezte a magyarországi „zsidókérdést”, s ennek kapcsán így fogalmazott: „Aki számol a tényekkel, az be fogja látni, hogy magyar zsidók nincsenek, hanem igenis vannak magyarországi zsidók, akik magyarul beszélnek... Hazánkban a magyarság egy magyarul beszélő, de sajátos faji tulajdonságait szigorúan őrző és egy zárt faji közösségben tömörülő zsidósággal áll szemben. Fel kell tenni a kérdést: miénk ez az ország, vagy az övék? ... Ezt a felfogást senki nem nevezheti antisze-

²⁴ *Fejérmegyei Napló*, 1919. október 14. 1–4.

²⁵ A magyar faj megmentése. *Nemzeti Újság*, 1919. október 18. 2.

²⁶ *Pesti Hírlap*, 1919. december 4. 6.

mitizmusnak és reakciónak, hanem csak kereszténységnek és hungarizmusnak.”²⁷

A nemzetgyűlési képviselővé választott Prohászka 1920. januári programbeszédében²⁸ ismét elmondta, hogy ő nem antiszemita, „mert Krisztus szolgálja antiszemita nem is lehet. De igenis hungarista, magyar vagyok, a keresztény kultúrának kapása, és ha méltó vagyok rá, apostola is.” A hungarizmusnak a zsidóellenességtől való elhatárolása azonban ezúttal is nyilvánvaló taktikai fogás volt, hiszen ugyanakkor határozottan leszögezte: „a zsidó is faj, a magyar is faj”, továbbá a szociáldemokraták vezetői „zsidótlan zsidók”, akik a kommunizmusba vitték az országot. Püspöktől szokatlan módon még azt is kijelentette, hogy „az úristen nem népet teremtett, hanem nemzetekeket”. Szóhasználatát alighanem a nacionalista politikai szerepvállalás előtérbe helyezése indokolta. Ezt a szemléletet mások is átvették, például a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja nyíregyházi csoportjának megalakulásakor az egyik szónok így beszélt: „Nem kell nekünk liberalizmus, demokratizmus, szocializmus, nekünk hungarizmus kell.”²⁹

A törvényhozásban, illetve azon kívül Prohászka gyakran beszélt a „keresztény-nemzeti Magyarország” megteremtéséről, a zsidóság háttérbe szorításának, a destrukció „letörésének” szükségességéről, magát a „hungarizmus” kifejezést azonban kevesebbet emlegette. Számos beszédének, hírlapi cikkének tartalma és hangvétele nem változott a forradalom előtti időszakéhoz képest. A „hungarizmus” ritkább hangoztatását minden bizonnyal az indokolhatta, hogy nem kívánt ilyen címen mozgalmat indítani, pártpolitikai jellegű programot kínálni, számára elfogadhatóbb volt inkább az iránymutató nemzeti apostol szerepe. Prohászkanak alighanem a tartalom, a keresztény-zsidó szembenállásból fakadó társadalmi mozgósítás számított fontosabbnak. A pártpolitikától és a parlamentarizmus formáitól egyre inkább idegenkedő, ugyanakkor közéleti aktivitását

²⁷ PROHÁSZKA Ottokár: Die Judenfrage in Ungarn. *Das Neue Reich*, 1919. december 7. 150–152.

²⁸ *Székesfehérvári Friss Újság*, 1920. január 13. 1.

²⁹ *Nyírvidék*, 1920. március 22. 3.

megőrző püspök a nagy tömegeket mozgósítani képes egyesületekkel szimpatizált; különösen szoros kapcsolatot alakított ki a radikális antiszemitizmusáról ismert Ébredő Magyarok Egyesületével (ÉME). Egyik rendezvényükön például – 1920 decemberében Nagykanizsán – ugyanúgy két kultúra antagónisztikus harcáról beszélt, mint a hungarizmus korábbi programjának meghirdetésekor.³⁰ A zsidósággal szembeni keresztény önvédelem eszméjét ekkor így propagálta: „Antiszemiták vagyunk abban az értelemben, hogy nem akarjuk magunkat meggyilkoltatni, hogy végre ismerjék meg a határt a jövőnyek, hogy meddig illik terjeszkedni egy vendégnek, aki nálunk otthont talált, és jegyezze meg, hogy a keresztény kultúra boltjai alatt lakik, melyeket nem ő épített.”

De az általa köztudatba emelt kifejezést továbbra is a magáénak vallotta, tartalmával együtt. 1920 karácsonyán egy amerikai magyar lelkésznek írt magánlevelében a hungarizmust határozottan a zsidóellenesség mentén értelmezte, és egyértelműen fogalmazott: „Erős, szép Magyarországot! Ez a jelszó – az természetesen zsidó nem lehet. Vagy a zsidó megszűnik zsidó lenni. Ez nem antiszemitizmus, hanem hungarizmus, s ezt talán megértik Amerikában is.”³¹

A hungarizmus recepciója

Az 1920-as évek közéletében a radikálisan jobboldali, antiszemita tanítások („ébredő”, fajvédő, majd Mussolini kapcsán hazánkban is népszerűvé váló fasiszta) szinonimájaként a „hungarizmus” is többször felbukkant. 1922 nyarán a jobboldali radikális szervezkedéssel kapcsolatban a „keresztény magyarság nemzeti önvédelmét” célzó programot egyre többször minősítették „hungarista”-nak. Például *A Nép* egyik vezércikkében ünnepelte a radikálisok politikai sikereit, vagyis azt, hogy „a

³⁰ *Zalai Közlöny*, 1920. december 12. 2.

³¹ Prohászka Ottokár Grosz Ferencnek, 1920. december 25. Közli: PROHÁSZKA Ottokár: *Naplójegyzetek. III. (1919–1927)* Szerk.: FRENYÓ Zoltán – SZABÓ Ferenc SJ. Agapé, Szeged, 1997. Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 316. sz. – www.piar.hu/pazmany/ – 2011. december.

keresztény erők áttörhetetlen hadsorokkal tartják a frontot”.³² A Bethlen-kormányzatot jobboldalról előzni akarók elfogadták a kabinet „keresztény” jellegét, viszont sokkal határozottabb intézkedéseket szorgalmaztak, elsősorban a zsidókérdésben. A szöveg Prohászka álláspontját visszhangozta: „Ez nem antiszemitizmus, hanem hungarizmus: a magyar nép történelmi útja, életprogramja. Ezzel az akarattal és szervezett erővel szemben hiábavaló minden aknamunka. Békét akarnak ama bizonyos oldalon? Tessék utógondolat nélkül elfogadni a magyar nacionalizmust, tessék feltétel nélkül lemondani a semita fajszolidaritásról, tessék elismerni, hogy Magyarország a keresztény magyaroké.” Ugyanekkor Kiss Menyhért (1880–1934), az ÉME alelnöke úgy nyilatkozott, hogy a keresztények szervezkedése a zsidósággal szemben tulajdonképp fajvédelem, „amelyet méltán és joggal nevezhetünk hungarizmusnak”.³³ (Kiss szerint ugyanis a fajvédő szervezkedést a keresztényeknek el kell tanulniuk a zsidóktól, hiszen ők kezdték, amikor a háborúban, úgymond, tudatosan és szervezeten lezüllesztették a hadsereget, a kommunizmus pedig a zsidó politikusok és újságírók műve volt.) Kiss erre való hivatkozással a *numerus clausus* széles körű – a felsőoktatást meghaladó, gazdasági és társadalmi – kiterjesztését szorgalmazta, továbbá reményét fejezte ki, hogy ez a „hungarizmus” végre tetteikben is testet ölt majd.

Maga Prohászka augusztus végi interjújában nem használta a „hungarizmus” kifejezést, viszont aktualizálva újfogalmazta annak tartalmát.³⁴ Támogatni kell a kormányzatot radikális nyomásgyakorlással. Hangoztatta a magyar és a zsidó „fajok” teljes elkülönülését (következésként használva a „mi és ők” beszédmódot), a „keresztény morál és zsidó immoralitás közötti” párbeszédnek a látszatát is elutasítva. Támogatásáról biztosí-

³² A magyar nép történelmi útja. *A Nép*, 1922. augusztus 2. 1. (A cikket az aznapi *Népszava* kommentárja egyértelműen Benárd Ágostonnak [1880–1968], *A Nép* ekkori főszerkesztőjének tulajdonítja.)

³³ *Nyírvidek*, 1922. augusztus 5. 1. – Kiss Menyhért költő, újságíró az ÉME, majd a fajvédők egyik leginkább agilis képviselője, Prohászka Ottokár nagy tisztelője és szellemi útmutatásának követője volt.

³⁴ Prohászka Ottokár püspök az időszerű kérdésekről. *Szózat*, 1922. augusztus 31. 1–2.

totta az Ébredő Magyarok Egyesületét. Lelkesítőnek és követendőnek vélte az olasz fasiszták példáját, elsősorban azért, mert imponáló nacionalista elkötelezettségűek, és szavak helyett készek végre a tettek mezejére lépni. Októberben mindennek még határozottabban adott hangot.³⁵ Eredeti hungarizmus-konceptióját fogalmazta újra, amikor a falvak „ideálisabban nemzeti” jellegéről, az irodalomban a „judeizáló iránnyal” szembeni erőteljes ellenakcióról, továbbá – hangsúlyosan – az aktív szervezkedés szükségességéről beszélt, ezúttal már határozottan hivatkozva az olasz fasizmus útmutatására: „A magyar nemzeti és keresztény népfelkelést a sok aknamunka között sem kell... féltünk. ... A fascismusnak okvetlenül társadalmi szervezetnek kell lennie, amely szervezet a különböző pártok egyedeit egységes organizációba foglalja, s amely ezt az erősebb nemzeti irányvételt a mindenütt jelentkező ellenséges próbálkozásokkal szemben is konkrét gyakorlati érvényesülésbe állítja bele. Nem késem kijelenteni, hogy a mi ébredő mozgalmunknak is éppen az okozza sorvadását, hogy a tettek mezején nem érvényesül.” Prohászka várakozással gondolt arra, hogy „a nemzeti fölháborodásnak fuvallata vagy éppen viharja” előbb-utóbb fellángol, és valódi tettek által valósítja meg a keresztény Magyarországot. A püspök szóhasználata pontosan visszaadja a korábbi „hungarizmus”-definíciót, azzal a különbséggel, hogy most a „fasizmus” terminusával fogalmazta meg ugyanazt – az elsősorban zsidóellenes – társadalmpolitikai tartalmat: „Mindenütt tehát, ahol a zsidó előrenyomulás jelentkezik, ott ennek a társadalmi értelemben vett fascismusnak kell ellene frontot képeznie és az idegen próbálkozást csírájában fojtania.” A riportban Prohászka nem tiltakozott az „antiszemita” minősítés ellen. Ellenkezőleg; annak kapcsán, hogy a szélsőjobboldali lapok (*A Nép, Szózat*) a zsidósággal kapcsolatos „tényekkel” mintegy felrázzák, mozgósítják keresztény olvasóikat, ezt mondta: „Az antiszemitizmusnak ez a helyes útja, és nincs annál hálásabb, eredményesebb antiszemitizmus, mint amikor a magyarság szörnyű gazdasági elnyomatását és elnyomorodását a maga igazi méreteiben és

³⁵ A keresztény koncentráció: keresztény népfelkelés Magyarországon. *A Nép*, 1922. október 15. 1-2.

borzalmasságában állítjuk a tömegek elé, ha azt a nagy igazságtalanságot, amely ma az idegenek javára, a magyarság kárára folyik, kellő bátorsággal és szívóssággal vetítjük a milliók szemébe.”³⁶ Szavaiban nemcsak az az érdekes, hogy az említett lapok durva antiszemita stílusát a kívánatos és tárgyilagos újságírás mintapéldájaként méltatta, hanem az is, hogy a zsidóknak a keresztények rovására történő gyarapodását minden korábbinál fenyegetőbb veszélyként írta le. (Egyébként majdnem minden közéleti megnyilatkozását ez a vészjósló, fenyegető hangvétel jellemezte.)

A *marcia su Roma*, a „római menetelés”, Mussolini 1922. október végi hatalomra kerülése rövid idő alatt felgyorsította a magyarországi radikális jobboldal szervezkedését, a szervezeti keretek illetve öndefiníciók keresésének igényét.³⁷ Amikor Rakovszky Iván (1885–1960) belügyminiszter – tehát a kormány – először tiltotta be az ébredők, fajvédők és más szélsőjobboldali figurák fasiszta szervezkedését, A Nép körkérdést intézett néhány prominens személyiséghez az olasz események után felbátorodó radikálisok útkeresése kapcsán.³⁸ Wolff Károly (1874–1934) először úgy nyilatkozott, hogy bár nem tartja magát fasisztának, a mozgalommal szimpatizál, amíg „egyetemes nemzeti alapon marad” és nem szolgál párt- vagy egyéni érdekét. („A fascismus nem más, mint nacionalizmus, a nacionaliz-

³⁶ Uo.

³⁷ Egy körkérdésre Eckhardt Tibor (1888–1972), az ÉME későbbi elnöke úgy fogalmazott, hogy „vannak körülmények, amikor a fascismus szükséges. ... A fascismus egy társadalmi mozgalom, mely a törvényes rend megbontására irányuló törekvéseket társadalmi úton iparkodik minden eszközzel lehetetlenné tenni.” A „fajvédő” csoport meghatározó alakja, Gömbös Gyula (1886–1936) 1922 őszén még úgy nyilatkozott, hogy az olasz fasiszták sikeres módszereinek másolása nemcsak hogy nem kívánatos, de egyenesen veszélyes volna Magyarország számára. Fontosnak tartotta leszögezni, hogy nincs kapcsolat a hazai nacionalisták és az olasz fasiszták között, a magyar fasizmusról pedig kijelentette: „kategorikusan kétségbe kell vonnom egy ilyen mozgalom létezését”. Akkor azt is hangsúlyozta, hogy a magyar fajvédő irányzat nem akarja a Bethlen-kormányt megbuktatni. (*Szózat*, 1922. november 11. 3., november 16. 4.) Később Gömbös már nem utasította el a fasizmus magyar formájának emlegetését, igaz, ekkor már a kormányra kerülés programját is megfogalmazta. *Szózat*, 1926. március 13. 3.

³⁸ Nem fascista, hanem hungarista. *A Nép*, 1922. november 12. 1–2.

mus pedig megvan, ezt nem lehet elfojtani vagy megrendszabályozni, ... ezé a jövő.”) Friedrich István (1883–1951) fontosnak tartotta leszögezni, hogy a fasizmus nem egyesület, hanem olyan mozgalom, mely „a lelkekben mindinkább megerősödő irányzat”, ezért Magyarországon is sikerre számíthat. Első reakciója után megengedőbbben fogalmazott a belügyminiszter is: „Ha a fascizmus magyar nacionalizmust akar jelenteni, semmi kifogásom nem lehet ellene.” Szempontunkból fontos, hogy a Prohászka-hoz igen közel álló *A Nép* szerkesztősége hangsúlyozta: a magyar viszonyok mások, mint az olaszországiak, de a fasizmus eszmerendszere hazánkban is terjed: „Nem más, mint a magyar lelkekben élő energia, elolthatatlan vágy egy tiszta erkölcsű, nemzetileg magyar és keresztény Nagy-Magyarország megteremtése iránt.” Érezve azt, hogy a mozgalomnak valami, a magyar viszonyokra sajátosan reflektáló, ám a fasizmus tartalmát hordozó frappáns elnevezést kell választani, indítványozták: „S mivel A NÉP minden érzésével és gondolatával a magyarságot akarja szolgálni, legyünk mi az elsők, akik e gondolatnak új nevét megadják, amely egymagában kifejezi céljainkat, törekvéseinket és küzdelmünk irányát, mától fogva ne fascista legyen a meg nem alkuvó harcos magyarok neve, hanem: Hungarista!”³⁹

Ezt az álláspontot Prohászka ekkoriban az Ébredő Magyarok Egyesületének ceglédi nagygyűlésén tartott jelentős beszéde is megerősítette.⁴⁰ Érdeemes felfigyelni arra a gondolatmenetre, amelyben a püspök ismét deklarálta tagadta, hogy antiszemita volna, ugyanakkor nem hagyott kétséget afelől, hogy az „idegen hatalommal” szemben hirdetett keresztény és magyar akciója a zsidóság ellen irányul. („A zsidók folyton azt emlegetik, hogy az emberek megfélemlítettek a krisztusi szeretetről, és

³⁹ A megfogalmazás feltehetően Anka Jánostól származik. (Az említett személyek: Wolff Károly tisztviselő, 1922 után nemzetgyűlési képviselő, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga és a „keresztény” politikát a fővárosban képviselő Keresztény Községi Párt vezetője. Friedrich István eredetileg mérnök, politikus, 1919. augusztus 7. és november 24. között miniszterelnök, 1920–1939 között képviselő, a húszas évek elejétől különböző „keresztény”, ellenzéki illetve szélsőjobboldali csoportosulás tagja.)

⁴⁰ Fekete csillagzat a magyarság egén. *A Nép*, 1922. november 14. 3–4.

a gyűlöletet teszik eszméiké. Nem így van, mert mi nem antiszemiták, hanem hungaristák vagyunk. Szégyen, gyalázat egy nép számára, ha a vezetést idegennek adja át saját otthonában, és saját maga ásta meg sírját, maga állítja ki és pecsételi le saját szégyenének bélyegével azt a bizonyítványt, hogy életképtelen. Mi akarjuk a magyar hazát szeretni, mi dolgozni akarunk, mi azt akarjuk, hogy itt elsősorban a magyarságé legyen a vezetés, legyen azé az uralom.”) Elismerte, hogy a teljes asszimiláció révén a zsidóság is része lehet az új magyar államnak („ha a zsidó tényleg dolgozni akar”), azonban fontosnak tartotta, hogy „Magyarországon nem az idegenség, hanem a magyar föld, a magyar vér, a magyar testvériség üljön a nyeregben és az tartsa meg a maga számára a hatalmat és az uralmat”. Ennek keretében az „idegen szellemet” úgy vélte visszaszoríthatónak, ha a zsidóságot az egyetemeken előzetesen szelektálják. A beszédet az „ébredők” egyértelműen az antiszemizmusra való felhívásként értelmezték, s a hungarizmus deklarálása ugyanilyen visszhangot váltott ki.⁴¹

A Magyar Fascista (Hungarista) Tábor

Nem tudjuk, mennyi szerepe volt mindennek abban, hogy az 1922. december 17-én megalakult szélsőséges párt hivatalosan a Magyar Fascista (Hungarista) Tábor nevet választotta.⁴² A formáció eredeti elnevezése nem tartalmazta a zárójeles „hunga-

⁴¹ Például a helyi „keresztény” sajtó ezzel az alcímmel üdvözölte Prohászka beszédét: „A zsidóság odúiba húzódott vissza – Meg kell kezdődnie a komoly nemzetmentő munkának”. (Az Ébredő Magyarok népgyűlése. *Czeglédi Keresztény Hírlap*, 1922. november 19. 1–3.) A *Nemzeti Újság* „Hungaristák vagyunk” c. kommentárjában így foglalta össze Prohászka beszédének lényegét: „a pozitív kereszténység és az alkotó hazaszeretet szellemében vívjuk napról napra a vezető szerepéről leszorított magyarság küzdelmét”, és a „tényekkel” felfegyverkezve kell a jól szervezett ellenséggel a keresztény magyaroknak szembeszállniuk. (1922. november 15. 3.)

⁴² Ungváry Krisztián számítása szerint a két világháború közötti Magyarországon 29 olyan párt lehetett, amely nevében a fasiszta vagy a nemzeti szocialista jelzöt viselte. (UNGVÁRY Krisztián: Egy magyar intézmény. A „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. In: STANDEISKY Éva – RAINER M. JÁNOS (szerk.): *Évkönyv XI. – 2003. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 147–163., 158.)*

rista” szót;⁴³ nyilvánvaló, hogy az előkészítés során ezzel a jelzővel vélték pontosítani a fasiszmus magyar változatának mibenlétét. Bár Friedrich Istvánék eredetileg titkos tanácskozást terveztek a nagyközönség és a sajtó kizárásával (amelyen azonban „a megjelenés minden hungaristára kötelező”),⁴⁴ végül a párt megalakulásáról a sajtó is beszámolhatott, s fennmaradt egy részletes olasz diplomáciai feljegyzés is a történekekről.⁴⁵ Az alakuló gyűlés szónokai többnyire zsidóellenes beszédeket tartottak, s a magyar fasiszta szervezkedés szükségességét hangsúlyozták. Lényegében Prohászka hungarizmus-konceptióját és az aktivitás, a mozgósítás szükségességét visszhangozták. Az első nemzetgyűlésben radikális antiszemita megnyilatkozásairól ismertté vált Hornyánszky Zoltán (szintén Prohászka lelkes híve) például így fogalmazott: „E tábornak férfiak kellene, keresztény vallási különbség nélkül, hogy összekovácsolja a keresztény magyar nemzetet, és feltámadjon a szent keresztény hungarizmusban.” A fasiszmust minden magyar lelkébe belenevelni akaró Friedrich beszédét Kiss Menyhért követte, aki így szólt: „Én is eljöttem ide hitvallást tenni hungarista mivoltom mellett.” Mivel utána öntudatos fasisztaként is definiálta önmagát, nyilvánvaló, hogy a két megnevezés számára (és a párt alapítói számára) ugyanazt jelentette. A harcias hangvételű gyűlésen a fasiszta-hungaristák fogadalmat is tettek, a párt ügyvezető elnökévé Jaczkovics Iván volt miniszteri tanácsost választották.⁴⁶

⁴³ A magyar fasiszták tízpontos programját több lap (*Pesti Napló*, *Szózat*) 1922. november 8-i száma közölte.

⁴⁴ *Budapesti Hírlap*, 1922. december 16. 5.

⁴⁵ A legfontosabb tudósításokat a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, az *Új Nemzedék*, a *Népszava* és a *Nép* 1922. december 19-i számaiban találtam. A diplomáciai feljegyzést lásd: GARAI Ildikó: A fasiszta hatalomra jutást megelőző és azt követő olasz külpolitika összehasonlítása. *Külügyi Szemle*, 2003/3. 153–183.

⁴⁶ A hungarista tábor megalakulásáról az egyházi sajtó is beszámolt, így a *Görögkatholikus Tudósító*, 1922. december 24. 10. Az olvasókat ezzel a szöveggel tájékoztatta: „A fascista gondolat tulajdonképpen az ébredő gondolatnak tovább való kiépítése. Nem újdonság tehát a magyar közéletben. E harcoss táborból a magyar jövő kiépítésének nagy munkájában sokat remélünk.” A tudósító azon is örvendezett, hogy az ügyvezetővé választott Jaczkovics görög katolikus vallású volt.

Bizonyára nem véletlen, hogy a fasiszta párt zászlóbontását követően *A Nép* karácsonyi száma újraközölte Prohászka 1918-as cikkeit, s ezzel tudatosan összekapcsolta a radikális politikai mozgalmat és a püspök személyét.⁴⁷ Érdeemes figyelni a szerkesztői bevezető szóhasználatát. A – minden bizonnyal Anka Jánostól származó – szöveg szerint Prohászka hungarizmusa, valamint a „fajvédelmi politika egész rendszere” még az őszirózsás forradalom előtt alakult ki. „A nemzeti politika új irányának útját” akkor jelölték ki, „amikor a magyar életet egy idegen faj nemzetköziségének irdatlan bozótja verte fel”. Érezhető büszkeséggel töltötte el a szerzőt, hogy annak, ami 1922-ben népszerű szélsőjobboldali, fajvédő ideológiának és diadalmas politikai programnak számított, az *Alkotmány* cikkei még a forradalmak előtt megvetették az alapját. A hungarizmusról megállapította: „ma hódító csillagzatként ragyog az égen, akkor még kevesek lelkében világító fénysugár volt csupán.” Nem akármilyen a képzettársítása: az *Alkotmány* említett 1918-as közléseit a betlehemi jászolhoz hasonlította (!), ahol megszülettek „az idegenség lélekrontásainak bűneiben elsüllyedt magyarságot” megváltó gondolatok.

A fasizmus magyar változataként aposztrofált hungarizmust és annak elindítóját ünnepelte a lap *A zsidókérdés útja 1918-tól 1922-ig* című elemzésében is.⁴⁸ Rámutatott, hogy a hungarizmus gondolatát Prohászka még 1918-ban fogalmazta meg, vagyis nem tekinthető „kurzusterméknek”, ellenkezőleg: szoros kapcsolatban állt általában a „zsidókérdés fejlődésével”. („A nagy magyar gondolkodónak, a hungarizmus magvetőjének, Prohászka Ottokár püspöknek minden sora vitathatatlan igazságok erejével világít át a múlt időkől a mai Magyarország életébe.”) A „fajbiológia” úttörőjének számító Méhely Lajos⁴⁹ 1922-es eszmefuttatásait a lap úgy interpretálta, hogy azokkal mintegy beérett Prohászka 1918-as alapvetése, s a zsidósággal szembeni

⁴⁷ A fajvédelmi politika első hirdetői. *A Nép* 1922. december 24. 15–17. (Az összeállítás Prohászka 1918. szeptemberi cikke és interjúja mellett Vass József: A nagy kérdés c. antiszemita írását közölte.)

⁴⁸ *A Nép*, 1923. január 6. 2.

⁴⁹ GYURGYÁK János: i. m. 87–102.

hungarizmus diadalmas előretörését vizionálta. (Megjegyzem, Prohászka 1918-as nézeteit annyiban korrigálandónak is tartotta, hogy az asszimilációt lehetetlennek látta.)

Bár 1923. január elején a Magyar Fascista (Hungarista) Tábor küldöttsége tárgyalt Horthy Miklós kormányzóval is – aki „jóakarattal fogadta” a hungarista programot, s maga is „a nemzeti erők összefogásának szükségességét” hangoztatta⁵⁰ –, a párt sorsát Bethlen István miniszterelnök álláspontja hamar megpecsételte. Bethlen már a pártalakítás előtt félreérthetetlenül üzent a fasizmus magyar változatát megteremteni akaróknak: „Ez a kormány keresztény alapon áll és marad is minden körülmények között. Nincs tehát itt szükség semmiféle fasizmusra, egy idegen intézményre, amely beválhat más államban, de mi maradjunk meg magyaroknak.”⁵¹ A pártot ebben a formában a belügyminisztérium nem engedélyezte, ezért február elején Szittyák Tábora néven alakultak újjá,⁵² ugyanazzal a vezető garnitúrával, ugyanazzal a programmal. Szempontunkból az az érdekes, hogy a névkereséssel kapcsolatos kálvária közepette a „hungarizmus” kifejezés is markánsan előkerülhetett. 1923-ban a magyar „fasiszta”, „ébredő”, „fajvédő” stb. elnevezések pontos tartalmi megfelelőinek számított a „hungarista” elnevezés is, ezeket felváltva, egymás szinonimáiként használták.⁵³ A „hungarizmus” ismertségére utal, hogy a sajtóban nemcsak a szélsőjobboldali *A Nép* használta lelkendezve, hanem például a *Népszava* is, értelemszerűen ellenkező előjellel, kritikusan.⁵⁴

⁵⁰ A fasiszták vezetői a kormányzó előtt. *Pesti Napló*, 1923. január 3. 3.

⁵¹ *Szózat*, 1922. november 21. 2.; GARAI Ildikó: i. m. 166. – Mellesleg maga Mussolini is úgy vélekedett akkoriban, hogy a fasizmus olasz sajátosság, más országba nem lehet exportálni. Az olasz fasiszták negatív vélekedéséről a magyar párhuzamokról lásd ANDREIDES Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes.” *Fasizmus antiszemitizmusa*. I. *Múlt és Jövő*, 2012/3. 29–40.

⁵² A névkeresést érdekesen kommentálta a *Pesti Napló* (1923. február 2. 3.). Vitriolosan kritizálta a *Népszava* (1923. február 2. 5–6.). A fasizmus külsőségeit, például a jobb kar magasba emelésével való üdvözlést, s a feketeinges viseletet is átvették. (*Magyar Újság*, 1926. december 21. 4., 1927. március 17. 3.)

⁵³ Vö. még: ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 110.) 176–177.

⁵⁴ *Népszava*, 1923. január 20. 7., február 8. 7., április 7. 5.; Halkabban. *Népszava*, 1923. február 8. 7.; Bricsezs és pepita. Uo., 1923. április 10. 4. –

A kifejezés később sem merült feledésbe. 1924 októberében, Prohászkanak az akkori katolikus nagygyűlésen elmondott beszéde kapcsán ismét sajtóvita bontakozott ki, melyben az antiszemita szélsőjobboldal még nagyszabású utcai demonstrációval is kiállt „a zsidó sajtó által megtámadott” püspök mellett.⁵⁵ Ennek során *A Nép* vezércikke úgy ünnepelte Prohászktát, mint a „magyar faj védőjét”, aki „az új magyar élet útját megjelölte a hungarizmusban”.⁵⁶

Prohászka hungarizmus-definíciója 1925-ben

Prohászka Ottokár annak ellenére, hogy 1918 után ritkábban használta a „hungarizmus” kifejezést, ezt egyáltalán nem tartotta elvetendőnek. 1925 januárjában Miskolcon egy szélsőjobboldali lap székházának avatóünnepségén *Hungarizmus és kultúra* címmel tartott előadást, amelyben újra teoretikus igénnyel, körültekintően próbálta a fogalmat definiálni.⁵⁷ „Hungarizmus! Mi ez? A hungarizmus a múlt, jelen, jövő, magyar sors – mondta a bevezetőben. A hungarizmus vér, faj, történelem, öröm, bánat. Hungarizmus: a Mátyás király, Rákóczi, Bethlen, Bocskay, Kossuth lélekjárása. Hungarizmus: magyar élet, magyar lélek, magyar levegő, magyar sajátosság. Hungarizmus: Isten gondolata magyar kiadásban, hungarizmus: magyar kultúra!” Vagyis a hungarizmust alapjában a nemzet iránti elkötelezettséggel, a magyarsághoz való ragaszkodással azonosította. Ezután azonban rátért a nemzetfogalom 19–20. századi fejlődésének értelmezésére. Úgy gondolta, 1848-ban még kristálytiszta, hamisítatlan nemzeti elkötelezettség jellemezte a magyarság egészét,

Kéthly Anna, az MSZDP képviselőjeként szintén élesen támadta a „fajvédő hungaristákat”. (Uo., 1923. április 21. 5.)

⁵⁵ Lásd részletesen: FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1924. október. In: MÖZESSY Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 153–174.

⁵⁶ K. TÖRÖK Miklós: Prohászka Ottokár. *A Nép*, 1924. október 31. 5.

⁵⁷ A beszéd szövegét és keletkezésének körülményeit lásd FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a *Magyar Jövő* székházavatása Miskolcon (1925). In: PUSZTAI TAMÁS (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve, LII*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2013. 277–293.

amely 1918-ra egészségtelenül megromlott. Éles képekkel állította szembe a múlt dicsőséges, illetve az akkori jelen megromlott nemzet-fogalmát, s ezt a katasztrófát szerinte az 1918–1919-es forradalmak okozták. Gyorsan rá is tért a romlás általa vélt fő kiváltó okára, a nemzet lelkét „varangyméreg-fecskendezéssel” pusztító „zsidó sajtó” jelenségére. A nemzet összetartó erejét Prohászka jellemző módon egy pillanatig sem az anyanyelvi közösségben, hanem lelki tényezőkben látta. Úgy vélte, a magyarság eredetileg egészséges lelkében teret nyert „destrukció”, „nemzetellenes gondolkodás” nemcsak 1918-ig pusztított, hanem láthatatlanul ugyan, de változatlan erővel jelen van a magyar társadalomban, „tovább űzi játékait”. Tulajdonképp egy antagonisztikus ellentétpárt állított fel: a „nemzeti” jellegű magatartást illetve az azzal szemben álló „zsidó sajtó” destruktivitását, amelynek fő jellemzője, hogy gyűlöl mindent és mindenkit, aki a saját nemzetéhez ragaszkodik. (A nacionalizmus pozitív európai mintáit egyébként Mussolini olasz, illetve Hitler német példáiban jelölte meg, a magyarországiakat pedig a fajvédelemben és az Ébredő Magyarok Egyesületében.)

A hungarizmusnak mint a magyar nemzet iránti elkötelezettségnek a létjogosultságát azzal indokolta, hogy az arra leselkedő veszély titkos nemzetellenes „érdekszövetségek” részéről fogalmazódik meg, melyeket elsősorban a zsidó pénzvilág (a „bankokrácia”) mozgat. A zsidó sajtó illetve a zsidó jellegű nemzetközi összeesküvés jelentette Prohászka számára a magyarság legnagyobb ellenségét, amely az igazi magyarsággal élethátlárcot vív. („Nekünk ezt tudnunk kell, ez a végzetünk. Ez a harc ránk van kényszerítve, és ebben vagy megálljuk a helyünket, vagy el kell pusztulnunk.”) Prohászka lesújtónak nevezte e küzdelemben a magyarság helyzetét, és – ahogy 1918-ban is – a hungarizmust az erőteljes nemzeti mozgósítás igényével azonosította. Áttekintve a magyar történelem egészét, úgy vélte: „nekünk nem volt magyar történelmünk igazán”, mert az ország a vegyesházi királyok kora óta gyakran került idegen fennhatóság alá. A magyarsághoz való ragaszkodást továbbá „isten gondolatnak” minősítette, vagyis a nemzetfogalmat kizárólag keresztény vallási indíttatásra alapozta. 1918-hoz képest tehát alap-

jában nem változtatott a hungarizmus fogalmi konstrukcióján (erőteljesen vallási töltetű nacionalizmus, mely saját pozícióit a zsidókkal továbbá az így minősített ellenséges szellemiséggel szembeni élethalálharcban alakítja ki). Mindezt a nemzet minél teljesebb mozgósításának igényével párosította. („Magyar vagyok, magyarnak lenni kötelességem, a magyar gondolatot, a magyar konstrukciót felépíteni, annak lappangó erőit kifejleszteni, a magyar életet... öntudattá fejleszteni és emelni: ez a mi kötelességünk! Ha a hungarizmusban ez a szenvedély feltámad, akkor beszélhetünk nemzetről, remélhetünk szebb, biztosabb és hozzánk méltóbb jövőt.”) A hungarizmus definiálásában viszont a korábbiakhoz képest új elemnek számított az erőteljes történeti beágyazás kísérlete, a hungarizmus historizáló önigazolásának megalkotása.⁵⁸

Mindezt megerősítendő, beszéde végén Prohászka szónoki kérdéssel fordult hallgatóságához, mely a nemzet megmentésének mikéntjét firtatta. A választ az ellenséggel való kíméletlen, kompromisszumot nem ismerő szembenállásban ragadta meg: „Kegyetek vagy a Krisztushoz ragaszkodnak, akkor megmentik a nemzeti eszmét, vagy hátat fordítanak a Krisztusnak, és akkor megnyílt az örvény, és a pokolba zuhannak minden ideáлизmusukkal!” (Vagyis a buzgó kereszténységet a nemzet iránti elkötelezettséggel azonosította.) Prohászka ehhez szorosan hozzákapcsolta gyakorlati tanácsát is, vagyis azt, hogy az igazi magyarok ne olvassanak „zsidó lapot”. A püspök máskor is gyakran hangot adott sajátos „fertőzés-elméletének”, úgy vélekedve, hogy a „zsidó sajtó” termékeinek (ekkor megnevezetten a *Világnak* és *Az Estnek*) pusztá olvasása révén mint valami vírus kerül a keresztény magyarok szervezetébe az idegen, ellenséges lelkület, észrevétlenül mérgez, és végül elpusztít. („A zsidó sajtó az infekció hordozója, az, amelyből maláriás infekcióknak felhői emelkednek és szállnak a magyar nemzeti, keresztény gondolatnak, érzésnek világára.”) A hallgatóság éljenzése közben felszólított, hogy a „zsidó sajtótól” és más „zsidó” jellegű intézményektől még érintkezés szintjén is tartózkodjanak a ke-

⁵⁸ Uo.

resztények, majd az „új magyar mennyország” eljövételének reményességében lelkes mozgósításba csapott át, utolsó nagy gondolatát a szervezkedés mentén fogalmazva meg: „Küzdelem kell, ellenállás kell, megállapítás kell, a nagy igenlés, nagy állítás a nagy tagadással és kétségbevonásával mindennek. Ezt kell tennünk! Ha ezt meg tesszük, akkor a hungarizmus nem frázis, akkor a magyar kultúra nem felhő, nem januári köd, mely tele van párával, de nem tud lehullatni egy csepp könnyet erre a földre. Meg kell győződnünk: magyarnak születtem, ne teljek meg a kozmopolita infekcióval és elveszítsem a helyes orientációt.”⁵⁹

A közéletben a keresztény radikalizmus megjelölésére Prohászka életének utolsó szakaszában is használták a „hungarizmus” kifejezést. Egy újévi vezércikk például a Prohászka által alkotott fogalmat úgy értelmezte, hogy az nem más, mint „a magyar öncélúság minden történelmi igényével kikristályosodott” nacionalizmus.⁶⁰ 1926 elején, püspöki beiktatásának 20. évfordulója kapcsán, hívei lelkesen ünnepelték, s Prohászka erényei között a hungarizmus rendszerének megalkotását is méltatták. (Volt, aki Pázmány Péterhez hasonlította, s éppen ezzel illesztette a püspököt a történelmi nagyságok sorába: a kereszténység határozott, erős tartalma megjelent korábban „Zrínyi Miklós keresztény lelkének magyarságában, Pázmány nyelvében, Liszt zenéjében, Vörösmarty hőskölteményeiben, Széchenyi István gróf lobogó hitében és Prohászka Ottokár hungarizmusában.”⁶¹)

Prohászka hungarizmusának egykorú méltatói

Közvetlenül a püspök 1927. áprilisi halálát követően számos tanulmány, emlékkötet stb. méltatta emlékét. Érdeemes felidézni, hogy például egyházi oldalon hogyan emlegették a „hungarizmushoz” való viszonyát. A hasonló közéleti tevékenységet kifejtő Ravasz László (1882–1975) református püspök csak annyit

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ A jövő útja: a hungarizmus. *Szegedi Új Nemzedék*, 1926. január 1. 1.

⁶¹ Prohászka. *Nemzeti Újság*, 1926. január 21. 1.

említett, hogy Prohászka „az összeomlás után egy új nemzeti próféciának: a hungarizmusnak a hőse”.⁶² Életrajzírója viszont már a „magyar fajvédelemmel” azonosított hungarizmus megalkotóját látta benne;⁶³ a püspököt közelről jól ismerő Turi Béla (1875–1936) is úgy fogalmazott, hogy Prohászka az első világháború végén volt „bátor rámutatni újra és sok vonatkozásban a zsidó-kérdésre”, amelyre „a nemzet figyelmét ráirányította”. Ilyen értelemben méltatta: „Hungarizmus, ez volt a tüzes szó, melyet politikai programként égetett bele Prohászka püspök a nemzet lelkébe.”⁶⁴ Az életművét liberális oldalról méltatóknak és bírálóknak válaszul úgy is fogalmaztak, hogy Prohászka lelkében „a zsidólázadások (ti. az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság) nemzettipró barbársága végre is felébresztette a hungarizmus hirdetőjét”.⁶⁵ A nagy hatású Bangha Béla szerint Prohászka hungarizmusa nem más, mint a „forradalmak országpusztítása óta ... a baloldali zsidóság bomlasztó, vérbaj-terjesztő mételeyének ellenszere”.⁶⁶ A zsidósággal szembeni önvédelem alapjára helyezett „próféciája” „igen gyorsan és megdöbbentő módon eleven valósággá vált” – írta hungarizmusáról Mihelics Vid (1899–1968) is.⁶⁷

⁶² RAVASZ László: A lélek embere. (1929) In: W. BALASSA Zsuzsa (szerk.): *Prohászka, a költő. Tanulmány és szöveggyűjtemény a püspök születésének 150. évfordulójára*. Kairosz, Budapest, 2008. 73–88., 80.

⁶³ PETHŐ Sándor: „Viharos emberöltő”. *Hét portrét*. Stádium, Budapest, é. n. [1929] 139.

⁶⁴ TURI Béla i. m. 173–174. – Turi jellemző módon, Prohászka szóhasználatát átvéve tagadta, hogy ez a fajta zsidóellenesség antiszemitizmus volna. (Uo. 176.)

⁶⁵ –a.: Prohászka halála és a „magyar” sajtó. *Magyar Kultúra*, 1927. április 20. 367–368.

⁶⁶ BANGHA Béla: Miből eredt Prohászka nagysága? *Magyar Kultúra*, 1927. április 20. 354–357.

⁶⁷ MIHELICS Vid: Prohászka Ottokár. *Társadalomtudomány*, 1927. 1–2. sz. 1–10., 9. – Később katolikus részről szintén az antiszemitizmustól való megkülönböztetést hangsúlyozták. (KÜHÁR Flóris: Prohászka. In: MIHELICS Vid (szerk.): *Modern katolikus fejek*. Szent István Társulat, Budapest, é. n. [1937] 33–46.

Összegzés, a „prohászkaizmus” és az utókor

Aligha vitatkozhatunk azokkal a régebbi historiográfiai értékelésekkel, melyek szerint a Prohászka-hoz kötődő hungarizmus – bármennyire eltért is a Szálasi-féle későbbi kisajátítástól – az 1920-as években is radikálisan szélsőjobboldali ideológia volt, amely a zsidósággal vívott gazdasági és politikai pozícióharc elemeit integrálta, s egyfajta új társadalomszervezés kísérletét hirdette.⁶⁸ Az újabb értékelések is ebbe az irányba mutatnak (például: a hungarizmus „az új jobboldal ultranacionalista és fasisztoid programja, amit »a magyar faj szükséges védelméért« határoztak meg”),⁶⁹ illetve a hangsúlyt a „keresztény középosztály” felemelésének, a zsidósággal szembeni pozicionálásának stratégiájára helyezik.⁷⁰

Prohászka Ottokár hungarizmusának kiindulópontja az, hogy a zsidóságot a magyarságtól idegen fajként definiálja, s a „magyar faj” lényegét a kereszténységben határozza meg. A hungarizmus a zsidóság ellen folytatott – taktikai okokból, il-

⁶⁸ Ld. pl. az alábbi tanulmányok szóhasználatát: GALÁNTAI József: i. m. 579.; GERGELY Jenő: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. *Történelmi Szemle*, 1969/1. 26–65., 63.; SÍPOS Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971/3–4. 709–735., 713.; SZABÓ Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története, 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. (Magyarország története tíz kötetben, 7/2.) 873–1002., 948.

⁶⁹ Janek WASSERMAN: *Black Vienna. The Radical Right in the Red City, 1918–1938*. Cornell University Press, Ithaca, 2014. 41.

⁷⁰ HORVÁTH Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jótétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 2006/3. 102–143., 107. – Megjegyzem, a Prohászka-ával kapcsolatos apologetikus történetírói magatartás a hungarizmus értelmezése kapcsán is megjelent, például pozitív hangvételű (a zsidókérdéssel kapcsolatos szempontot negligáló) értékelés is olvasható: „A prohászkaizmus nem jelentett mást, mint a keresztény népet kapcsolatba hozni földjével, munkást a munkaadójával és a szociális földbirtokreform révén megteremtteni a haza szeretetének alapjait, a keresztény Magyarország kibontakozásának lehetőségét.” (MARKÓ Csaba: Prohászka politikai és közéleti szerepvállalása 1920 és 1922 között. In: MÓZESSY Gergely (szerk.): *Prohászka Ottokár – Püspök az emberért*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár–Budapest, 2006. 113–133., 114. Ennek kritikája: SPANNENBERGER Norbert: [Recenzió.] *Levéltári Szemle*, 2007/3. 83–87.)

letve önfelmentő attitűd következtében védekezésként meghatározott, valójában egyértelműen kirekesztő – ideológia volt, melyet egyéb szempontok (például a falusi népesség támogatása a városiaké helyett stb.) is kiegészítettek. A nacionalizmus öncélú, erőteljes válfajának tekinthető, mely rivális nemzetiségnek, kizorítandó ellenségnek egyértelműen a zsidóságot tekintette. A hungarizmusnak továbbá lényegi vonása volt a püspöknél az erőteljes, mozgalmi jellegű szervezkedés igénye, a keresztény magyarság felvilágosításának és mozgósításának programja. A „kettős beszéd” használata szintén: deklaratívén tagadta az antiszemitizmust, ugyanakkor tartalmában a zsidóság társadalmi elkülönítését követelte, s ilyen értelemben mozgósította az antiszemita szélsőjobboldal közvéleményét. Mindazok, akik Prohászka életében hungarizmusról beszéltek, egyszerre voltak a korszak szélsőjobboldali, antiszemita közéleti figurái, illetve a püspök nagy tisztelői és követői. Egyelőre egyetlen adatunk sincs arról, Prohászka hogyan viszonyult a maga alkotta terminus illetően felhasználásához; az viszont üzenetértékű, hogy nem tartotta fontosnak nyilvánosan kommentálni mindezt.

Összességében úgy gondolom, hogy az 1920-as években a hungarizmus prohászka fogalma pontosan megfelelt annak, amit a kortársak „fajvédelemként”, az „ébredő” mozgalom ideológiájaként vagy, egyáltalán, csak keresztény-nemzeti radikalizmusként aposztrofáltak. Bár történt rá kísérlet, hogy a „hungarista” önálló pártelnevezéssé váljon, erre az 1920-as években mégis sokkal inkább a szinonim értelmű „fajvédő” vált alkalmassá, amint az a Gömbös Gyula vezette szélsőjobboldali ellenzéki párt közkeletű elnevezésében kifejezésre is jutott.